

УДК 372.881.1

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.79.1.35>

Котвіцька А. А., Буданова Л. Г.

ГЕНЕЗА ІДЕЇ ВИЯВЛЕННЯ ТА НАВЧАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ЗДІБНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено проблемі розвитку обдарованості. Проаналізовано філософську, історичну, психолого-педагогічну літературу з даної проблеми, проведено порівняльний аналіз реалізації проблеми навчання та виховання обдарованої особистості в історичні часи. Простежено основні тенденції розвитку даної проблеми, відокремлено загальні підходи, форми та методи цілеспрямованої роботи з обдарованими дітьми та молоддю.

Встановлено, що з давніх часів висловлювалася думка про необхідність урахування індивідуальних здібностей особистості в процесі навчання. Досягнення вчених у різні періоди заклали основу для подальшого розвитку теорії навчання талановитих дітей та підлітків. Зокрема, певні положення вчених стали в нагоді в подальших наукових дослідженнях: інтелектуальні здібності є особливо динамічними утвореннями, розвиток інтелектуальних здібностей особистості нерозривно пов'язаний з іншими сферами її безпосереднього розвитку, підвищенням якості особистих здібностей, що сприяє використанню спеціально розроблених моделей, а потужна педагогічна підтримка може забезпечити успіх навчання, виховання та розвиток інтелектуальних здібностей особистості.

На основі аналізу сучасної наукової літератури визначено, що здібність – це індивідуально-психічні характеристики людини, які відповідають вимогам певної діяльності та є умовою її успішного здійснення.

На цьому рівні розвитку людських здібностей вона підтримує таку ієрархічну послідовність: здібності – обдарованість – талант – геніальність. Дослідження довели, що інтелектуальні здібності займають особливе місце серед різних груп здібностей. На основі ретроспективного аналізу встановлено, що під інтелектуальними здібностями ми розуміємо психічні особливості людини, що дозволяють їй успішно вирішувати різні інтелектуальні задачі, тобто знаходити, обробляти, аналізувати та свідомо оцінювати інформацію з різних джерел і на цій основі приймати обґрунтовані рішення та застосовувати їх на практиці.

Ключові слова: відхилення, геніальність, дар, задатки, здібність, особистість, талант.

В умовах світової соціально-економічної конкуренції добробут кожної країни залежить від низки певних факторів, серед яких одним із провідних є успішна освітня діяльність навчальних закладів щодо підготовки підростаючого покоління та молоді до дорослого життя. Водночас особливої уваги потребують інтелектуально здібні діти та молодь, оскільки саме вони в недалекому майбутньому мають представляти еліту українського суспільства на міжнародній арені, вирішувати різні складні проблеми та своїми зусиллями сприяти процвітанню нашої держави та зайняттю нею гідного місця серед інших держав світової спільноти.

Аналіз наукової літератури свідчить, що праці багатьох науковців охоплюють певні аспекти проблеми. Таким чином, такі відомі зарубіжні мислителі та вчені, як Ф. Бекон, Я. Коменський, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гальтон, Дж. Гілфорд, К. Хеллер зробили вагомий внесок у розвиток ідеї виявлення та навчання здібної (обдарованої) особистості в різні історичні періоди. У контексті вивчення феномену інтелектуальних здібностей людини в теоретичних працях науковців-дослідників О. Антонової, О. Кульчицької, Н. Лейтеса, В. Моляка, С. Рубінштейна, С. Сисоевої, В. Ушмарової, В. Шадрикова та інших надається визначення таких основних понять, як “геніальність”, “здібність”, “інтелект” “обдарованість” і “талант”. Наукові праці Б. Ананьєва, В. Доротюк, Н. Завгородньої, Ж. Піаже, В. Радула, В. Уварова, М. Холодної та інших розкривають сутність ключового терміна нашого дослідження – “інтелектуальні здібності”.

Мета статті – з'ясувати ідеї виявлення й навчання інтелектуально обдарованої особистості та проаналізувати стан досліджуваної проблеми.

На основі вивчення еволюції уявлень про здібності та таланти особистості встановлено, що перші гадки про надзвичайні здібності людини та причини їх виникнення сформувалися ще в античному суспільстві. Крім того, в той час висловлювалися відповідні думки щодо необхідності диференційованого підходу до навчання та виховання дітей відповідно до їхніх здібностей, хоча вважали, що ці здібності визначаються насамперед соціальним походженням людини [4]. Мислителі пояснювали цей факт тим, що сини знатних батьків мають вроджені інтелектуальні таланти і тому можуть успішно вчитися. Вважалося, що діти з бідних сімей не можуть мати здібностей до навчання, тому їхнім життєвим призначенням була виключно фізична праця. Отже, на думку відомого китайського мислителя Конфуція, лише знатні люди мають схильність до навчання і мають високі моральні якості, а тому відповідають за порядок у суспільстві [4].

Зазначимо, що в античному суспільстві слово “геній” (лат. Genius – дух) означало духів, відповідальних за людський успіх. Античні мислителі вважали генія міфічною фігурою, а геніальність – свого роду ірраціональним натхненням [6]. На переконання стародавніх мислителів, феномен геніальності безпосередньо пов'язаний з діяльністю людини в мистецтві. Так, Платон зазначав, що Гомер створює геніальні твори “ні від мистецтва та знання, а від божественного приречення й одержимості” [6]. *Науковці-дослідники переконливо доводять, що в античному суспільстві поняття мистецтва, науки та почесної діяльності чітко не відокремлювались, тому висновки стародавніх учених про геніальність людини не завжди обмежувалися сферою мистецтва [7; 8].*

За результатами наукового пошуку з'ясовано, що античні філософи, переконавшись у божественному походженні геніальності людини, не розуміли ролі освіти в розвитку талановитої особистості. Водночас зазначимо, що деякі з древніх мислителів звертали увагу на необхідність навчання та виховання обдарованих дітей та підлітків як необхідної умови забезпечення їхньої конструктивної ролі в суспільстві. Науковець-дослідник О. Є. Антонова підкреслює, що Сократ обстоював ідею про важливість освіти й виховання “могутніх духом” людей, бо, на його думку, тільки в такому разі вони можуть стати справжніми благодійниками людства [1]. У свою чергу видатний філософ Аристотель підкреслював, що людина є суспільною істотою, а життя в суспільстві вимагає усвідомленого здійснення молоддю соціально значущих вчинків [1].

На переконання науковців (В. Бозаджисва, В. Кукушина, М. Воронцова), порівняно з давньогрецькими мислителями римські філософи спостерігали у феномені геніальності не тільки збережувальну, але й творчу силу [1; 2]. Відповідно до їхніх поглядів, можливість вираження індивідуальних здібностей особистості також залежить від її пізнавальних та вольових зусиль. Дослідник Н. А. Карпенко нагадує, що відомий римський педагог Марк Фабій Квінтіліан стверджував, що “найкращих результатів у процесі навчання й розвитку учнів досягають у тому разі, коли виховний вплив відповідає їхнім природним обдаруванням та здібностям” [2].

За результатами наукового пошуку з'ясовано, що інші терміни, які відображають розвиток здібностей особистості, використовувались із давніх часів. Дослідження довело, що стародавні мислителі вживали слово “талант” одночасно зі словом “геній”, але довгий час слово “талант” використовувалося як назва великої кількості золота [9]. Однак визначення цього слова змінюється: воно починає означати високий ступінь розвитку здібностей особистості до здійснення певного виду (видів) діяльності. Між іншим, науковець R. V. Cattell у своїх працях доводить, що талант посів в ієрархії рівнів розвиненості здібностей особистості трохи нижчий щабель від геніальності, яку визначали як найвищий рівень їх прояву [6].

Крім того, проведене дослідження підтверджує, що ідея про божественне походження здібностей особистості в період Середньовіччя підкріплювалася на рівні релігійних догм. Як було встановлено в церковних трактатах, все, що відбувається в житті людини, є даром від Бога [4]. Втім, людина матеріально та духовно схожа на Бога, тому вона також має певну свободу дій. Одним словом, особистість, яка володіє цим даром, може або втілити його у своєму житті, або, навпаки, ігнорувати свою обдарованість [8]. Отже, проведений аналіз наукових праць підтверджує, що саме від слова “дар” пізніше утворилося поняття “обдарованість” [1; 7].

Як свідчать результати наукового пошуку, лише в епоху Відродження сприйняття людьми здібностей особистості зазнало серйозних змін, коли в суспільстві були відроджені й повністю розвинені ідеали Стародавньої Греції, що змусило мислителів приділити більше уваги досягненню цієї мети [1; 7]. Отже, мислителі-гуманісти стверджують, що право на освіту має лише людина, яка має необхідні здібності. На переконання науковців М. Івлевої та В. Іноземцева, “на етапі зародження капіталістичних відносин виник своєрідний культ видатної, яскравої особистості, яка значно перевершувала середню людину за своїми природними задатками та здібностями” [1; 2]. У зв'язку з викладеним вище можна стверджувати, що саме в епоху Відродження сформувалося “сміслові ядро обдарованої особистості” [4]. Резюмуючи, Ренесанс суттєво вплинув на подальшу історію людства, а гуманістичні підходи його діячів до розвитку індивідуальних здібностей знайшли своє втілення в працях інших прогресивних учених і просвітителів.

Науковець Бекон (Ф. Бекон) займає важливе місце в дослідженні цієї проблеми, він перший запропонував знайти суть таланту в поєднанні інтелекту особистості та сили волі, оскільки просвітлений розум і вільна воля повинні взаємодіяти між собою [5].

Результати здійсненого наукового пошуку дозволяють стверджувати, що видатний педагог Я. Коменський приділяв багато уваги вивченню індивідуальних здібностей учнів. Він визнавав, що кожна дитина має певні природні дані та здібності з народження. За поглядами вченого, розвиток природних здібностей дітей відбувається в процесі здобування ними шкільної освіти, причому в одному класі можуть успішно навчатися учні з різним рівнем здібностей [3]. На думку Я. Коменського, “особливу увагу вчитель має приділяти роботі зі здібними школярами, адже їхній активний розум, не будучи зайнятим чимось корисним, займається непотрібним, порожнім і згубним” [3]. Зауважимо, що багато поглядів Я. Коменського на проблему обдарованих учнів сьогодні мають практичне значення, одночасно відзначимо, що загалом його ідеї з цього питання є помітно суперечливими. На думку педагога, “надзвичайні здібності – це певне відхилення від норми, що вимагає коригування за допомогою правильного виховання з метою повернення дитини до “нормального” (тобто середнього) рівня” [3].

Думки Ж.-Ж. Руссо щодо досліджуваної проблеми становлять значний інтерес. На його думку, вчитель повинен організовувати навчальну діяльність для дітей лише на основі поглибленого вивчення їхніх особистих здібностей, щоб не руйнувати позитивні природні задатки кожної дитини [5; 3].

Якісно новий етап розроблення досліджуваної проблеми розпочався з публікацій інноваційних ідей Ф. Гальтона, який у своїх роботах визначив основні детермінанти здібностей особистості та їх розвитку [8]. Одночасно він довів існування тісного взаємозв'язку загальних та спеціальних здібностей, розробив кількісні методи вимірювання цих здібностей. Вчений також запровадив термін “тест” для наукового використання і вперше почав використовувати тести для діагностики навчальних досягнень учнів.

Під час дослідження також було встановлено, що важливим внеском у вирішення проблеми інтелектуальних здібностей у зарубіжній науковій думці є роботи відомого французького психолога А. Біне. На його думку, “основним фактором розвитку інтелектуальних здібностей дитини є цілеспрямований розвиток її інтелекту в процесі навчання” [5]. Однак багато відомих послідовників А. Біне (Е. Еббінгауз, Г. Мюллер, Г. Мюнстерберг, Е. Торндайк, В. Штерн та ін.) не погоджувались з його поглядами, а розглядали інтелект як стійке генотипічне ставлення людини, що стабілізується в дитинстві [5].

Дослідження показало, що прихильники асоціативної психології (В. Вундт, Д. Мілл, Г. Спенсер, Т. Зіген) також зробили важливий внесок у вирішення проблеми інтелектуальних здібностей, запропонувавши так званий функціональний підхід. У своїх наукових працях вищезгадані науковці першочергову увагу приділяють вивченню пізнавальних процесів дитини (мислення, уваги, пам'яті, сприйняття тощо). Водночас цими вченими розроблені методи вимірювання індивідуальних відмінностей особистості, які продемонстрували високу здатність їх виявляти та фіксувати [8].

Наприкінці 20 ст. концептуальні моделі таких вчених, як Е. Боно, К. Клуге, Д. Рензулі, Д. Фрімен, К. Хеллер та ін., внесли важливий вклад у розроблення проблеми здібностей дітей та підлітків до закордонної наукової думки. На думку сучасних учених, серед цих моделей найбільший інтерес викликає так звана “модель людського потенціалу” Д. Рензулі. На переконання автора цієї моделі, “поведінка високоінтелектуальної людини визначається взаємодією трьох груп її якостей і властивостей: 1) видатних загальних і (чи) спеціальних здібностей; 2) чітко вираженої мотивації, що забезпечує високий рівень включення в поставлене завдання; 3) високого рівня прояву креативності” [1; 7]. У своїх працях учений стверджує, що талановита особистість або має всі вищезазначені властивості та якості, або здатна до їх розвитку та вияву в будь-якій галузі діяльності [1]. Крім того, Д. Рензулі вважав, що в процесі навчання таких учнів важливо надати різноманітні освітні можливості, адже лише в цьому випадку кожен може створити найкращі умови для подальшого розвитку своїх виняткових здібностей.

У контексті поставленої проблеми також варті уваги висновки К. Хеллера. Науковець вважав, що багатофакторні моделі обдарованості є найефективнішими та найрізноманітнішими серед різних діагностичних методик для педагогічної галузі. Науковий пошук довів, що важливою перевагою К. Хеллера та його колег-однодумців було створення моделі обдарованості дитини, що отримала назву “Мюнхенська модель”. Разом із тим модель обдарованості, яка була запропонована А. Танненбаум, також є перспективною для галузі науки та освіти. На думку автора, “структура обдарованості включає загальні здібності, спеціальні здібності, мотиваційно-особистісні фактори; фактори середовища” [2; 8].

Результати проведеного дослідження доводять, що за радянські часи через різні політичні заборони протягом тривалого часу наукових розвідок щодо проблеми розвитку здібностей людей не проводилось. Ситуація почала покращуватися лише в другій половині ХХ століття. Зокрема, такі науковці, як Н. Лейтес, О. Леонт'єв, О. Матюшкін, О. Савенков, Б. Теплов, В. Шадріков, зробили значний внесок у вирішення зазначеної проблеми [1; 2].

Загальновідомо, що концепція інтелектуальної обдарованості, яка була розроблена М. Холодною, має значну наукову цінність. Автор переконливо доводить, що про інтелектуальну обдарованість можна говорити лише тоді, коли існує відповідність між розумовою працездатністю, особистою інтелектуальною поведінкою та об'єктивними вимогами поточної ситуації [2].

У контексті дослідження слід також звернути увагу на концептуальні положення, сформульовані в рамках наукових досліджень щодо проблеми обдарованості, навчання високоздібної особистості. Ці дослідження були проведені працівниками Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Маємо підкреслити, що, вивчаючи проблему “Психологічні фактори розвитку обдарованої особистості”, науковці розглядали екстраобдаровану особистість як носія цінностей, самосвідомості та інтелектуальної зрілості, разом із тим системні фактори розвитку обдарованої особистості ідентифікуються як рівень духовного розвитку особистості, рівень особистісного розвитку і рівень інтелектуальної зрілості [1].

Висновки. Таким чином, аналіз наукової літератури демонструє, що проблема інтелектуальних здібностей особистості вже давно є в центрі уваги відомих мислителів. Однак педагогічна цінність багатьох ідей того часу применшується прагненням їхніх авторів розкрити суть таланту та причини його виникнення, насамперед шляхом звернення до божественних сил. Також слід зазначити, що на цьому етапі суспільства вперше були зроблені важливі висновки про необхідність пильної уваги викладачів до навчання та виховання обдарованих дітей та молоді. Водночас основні теорії інтелекту, сформовані на різних етапах історії наукової думки, концепції розвитку інтелектуальних здібностей особистості заклали основи для розроблення сучасних моделей розвитку цих здібностей у людей.

Використана література:

1. Антонова О. Є., Клименюк Ю. М. Подготовка майбутнього вчителя до розвитку інтелектуальної обдарованості учнів початкової школи : монографія. Житомир : ЖДУ імені Івана Франка, 2011. 263 с.
2. Карпенко Н. А. Психологія обдарованості: підходи до розуміння. *Науковий вісник. Сер. : Психологічна* : зб. наук. пр. Львів : Держ. ун-т внутрішніх справ. Львів, 2013. Вип. 1. С. 52–64.
3. Коменский Я. А. Великая дидактика. *Избранные педагогические сочинения*. Москва, 1955. С. 164–392.
4. Конфуций. Суждения и беседы. Москва, 2012. 224 с.

5. Binet A., Simon T. The development of intelligence in children. Nashville, 1980. 336 p.
6. Cattell R. B. Abilities: Their Structure, Growth, and Action. Boston, 1971. 583 p.
7. Claparède É. La educación funcional. Madrid, 2007. 221 p.
8. Sternberg R. The concept of “giftedness”: A pentagonal implicit theory. *The origins and development of high ability* / Rock G. R., Ackrill (Eds.). Chichester, 1993. P. 5–16.
9. Terman L. M. The discovery and encouragement of exceptional talent. *American psychologist*. 1954. № 9. P. 221–230.

References:

1. Antonova O. Ye., Klymeniuk Yu. M. (2011) Pidhotovka maibutnoho vchytelia do rozvytku intelektualnoi obdarovanosti uchniv pochatkovoї shkoly [Preparing future teachers for the development of intellectual talent of primary school students]. Zhytomyr. 263 s. [in Ukrainian]
2. Karpenko N. A. (2013) Psykholohiia obdarovanosti: pidkhody do rozuminnia. [Psychology of giftedness: approaches to understanding]. Lviv. S. 52–64. [in Ukrainian]
3. Komenskiy Ya. A. (1955) Velikaya didaktika. [Great didactics]. Moskva S. 164–392. [in Russian]
4. Konfutsiy (2012) Suzhdeniya i besedyi. [Judgments and conversations]. Moskva 224 s. [in Russian]
5. Binet A., Simon T. (1980). The development of intelligence in children. Nashville. 336 p.
6. Cattell R. B. (1971). Abilities: Their Structure, Growth, and Action. Boston. 583 p.
7. Claparède É. (2007). La educación funcional. Madrid. 221 p.
8. Sternberg R. (1993). The concept of “giftedness”: A pentagonal implicit theory. *The origins and development of high ability* / Rock G. R., Ackrill (Eds.). Chichester. P. 5–16.
9. Terman L. M. (1954). The discovery and encouragement of exceptional talent. *American psychologist*. No. 9. P. 221–230.

Kotvitska A. A., Budanova L. G. Genesis of the idea of detecting and teaching an intellectually capable personality

The article is devoted to the problem of genius development. The philosophical, historical, psychological and pedagogical literature on this problem is analyzed, the comparative analysis of realization of a problem of the genius personality's training and education in historical times is carried out. The main tendencies of development of this problem are traced; the general approaches, forms and methods of purposeful work with genius children and youth are separated.

It is established that from ancient times the opinion was expressed about the necessity to take into account the personality's individual abilities in the learning process. Scientists' achievements in different periods laid the foundation for the further development of the theory of teaching talented children and adolescents. In particular, the following scientists' provisions have become useful in further research: intellectual abilities are particularly dynamic formations, the development of the personality's intellectual abilities is inextricably linked with other areas of its direct development, the quality of improving of personal abilities contributes to the use of specially designed models to ensure the success of training, education and development of the individual's intellectual abilities.

Based on the analysis of modern scientific literature, it is determined that ability is an individual mental characteristics of a person that meet the requirements of a particular activity and is a condition for its successful implementation. At this level of human abilities development, it maintains the following hierarchical sequence: capability – cleverness – talent – genius. Studies have shown that intellectual abilities have a special place among different groups of abilities. Based on retrospective analysis, it is established that by intellectual abilities we mean persons' mental characteristics that allow them to successfully solve various intellectual problems, e.g. to find, process, analyze and consciously evaluate information from different sources and on this basis to make informed decisions and apply them in practice.

Key words: deviation, genius, gift, cleverness, ability, personality, talent.